

*Олег Бажан
(Київ)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Донедавна діяльність опозиції в Україні в другій половині 50-х — 80-ті рр. практично не мала ніяких перспектив належного висвітлення. Розпорошеність архівних матеріалів, відомчі підходи до їх опрацювання, суперечливість свідчень учасників тих подій не давали можливостей для будь-яких наукових узагальнень. Досить стійкими виявились і усталені стереотипи, сформовані десятиріччями радянською пропагандою, яка постійно переконувала співвітчизників та іноземців у тому, що в СРСР немає і не може бути ніякої опозиції. Навіть у внутрішніх документах партійних та державних органів опозиційні кола розглядалися не інакше як жменька «кримінальних злочинців», «відщепенців», «буржуазних націоналістів», «релігійних фанатиків», «агентів іноземних розвідок».

Цілком очевидно, що в силу об'єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні в 2-ій половині 50-х — 80-ті рр. належить зарубіжним дослідникам. Зокрема, з їх ініціативи опрацьовано і введено до наукового обігу цінні документальні масиви, які надалі послужили основою для серйозних монографічних досліджень¹.

Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, передусім, про видання з 1968 р. «Хроніки поточних подій», яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та ін., публікацію у 1978 р. інформаційних бюлетенів «Вести из СССР. Права человека» під редакцією К.Любарського. На сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до дисидентського руху в Україні².

З першої половини 60-х рр. діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослід-

ників. Цей інтерес німецький дослідник Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в «механізмі пост-сталінського режиму»³. Зокрема, не обійшли своєю увагою дисидентський рух автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Боффа, М.Верт, хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі не дала змоги їм розкрити природу цього непересічного явища⁴.

Завдання поглянути з різних боків на проблему формування дисидентства в УРСР, його політичну орієнтацію, етапи становлення поставили перед собою ряд інших зарубіжних дослідників. Так, К.Фармер у книзі «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці», висвітлюючи рух опору в Україні, чи не вперше в зарубіжній історіографії зробив регіональний аналіз активності опозиції, прослідкував її склад за віковими, професійними та іменними ознаками⁵.

Канадський політолог Т.Раковська-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що «зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції і асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик заходами, мимоволі породжуючи ще більший націоналізм»⁶.

Вищевисловлені теоретичні положення знаходять своє підтвердження конкретним фактичним матеріалом в праці Д.Коляски «Освіта в Радянській Україні...». Її достовірність обумовлюється тим, що автор протягом 1963–1965 рр., навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрітися з активними учасниками опозиційного руху⁷.

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і тактики українського національного руху ставив за мету Р.Ільницький. Цілком слушним здається нам його твердження про те, що незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями⁸. Окремі аспекти становлення та діяльності опозиції, спираючись вже здебільшого на українські матеріали, порушували в своїх наукових працях також А.Камінський, І.Клейнер, Б.Кравченко, І.Лісяк-Рудницький, М.Прокоп та ін.

На початку 90-х рр. проблема дослідження історії дисидентського руху в Україні перебуває в центрі уваги широкого кола як українських, так і російських дослідників. У роботах О.Даніеля, Л.Богораз, Ю.Зайцева, Г.Касьянова, А.Русначенка⁹ та ряду інших дослідників робляться спроби з'ясувати витоки дисидентського руху, дати його обґрунтовану наукову періодизацію, представити діяльність організацій, груп, гуртків, окремих

інакодумців. Згаданий комплекс проблем активно обговорювався на I все-союзній конференції «Дисидентський рух в СРСР. Предмет дослідження, джерела, методика вивчення», яка відбулася 24–26 серпня 1992 р. у Москві.

Характерно, що в процес дослідження дисидентства як соціального явища в історії України включаються не лише професійні історики, а й безпосередні учасники дисидентського руху¹⁰.

Звертаючи увагу на зростаюче число дослідників згаданої теми, не можна водночас не відзначити, що цілий ряд питань методологічного характеру в історії дисидентського руху в Україні і по сьогодні залишаються нез'ясованими.

Діаметрально протилежні думки цілого ряду авторів, на жаль, не знаходять своєї наукової аргументації. Так, потребує свого з'ясування питання співвідношення дисидентства і національно-визвольного руху в цілому. Спроби ототожнювати ці два поняття недоцільні і недоречні, вони, на нашу думку, співвідносяться одне з одним як часткове з загальним. Дисидентський рух безумовно входив до складу національно-визвольного руху середини 50-х — 80-х рр., визначав його форми і напрямки, однак останній окрім дисидентства охоплював собою діяльність різноманітних міжнародних організацій, української еміграції тощо. Отже, ототожнювати дисидентство з національно-визвольним рухом в цілому, як це робить Ю.Курносів, означає збіднювати національно-визвольний рух, подавати його у невласливому вигляді¹¹.

По-друге, глибоке та всебічне дослідження дисидентства як соціального явища в світовій історії в цілому, так і України зокрема, потребує з'ясування цілого ряду основоположних понять. Йдеться, насамперед, про визначення понять «дисидентство» і «дисидент», їх співвідношення з такими поняттями як «опозиційний рух», «демократичний рух», «правозахисний рух», «національно-визвольний рух», «інакодумство» тощо. Заслужують на увагу і хронологічні рамки дисидентства, специфіка його розвитку на різних історичних етапах, національні та регіональні особливості.

На жаль, в сучасній науковій та публіцистичній літературі згаданий важливий комплекс питань трактується цілком довільно. До речі, це помітив свого часу один з ідеологів дисидентства Вацлав Гавел, який в статті «Жити в правді» писав: «...Привид, наречений на Заході дисидентством, бродить Східною Європою. Хто ці «дисиденти»? Яка їх кінцева позиція та кінцева мета? В чому полягають їх «незалежні ініціативи»? Чи доречний в одному контексті термін «опозиція»? Якщо так, які їх дії та роль в суспільстві?»¹².

Характерно, що дати відповідь на ці питання прагнули як самі дисиденти, так і широке коло істориків, політологів, філософів, публіцистів. Причому різниця в підходах значною мірою обумовлювала і розмаїття думок та поглядів. Переважна більшість дослідників не виправдано звужують поняття «дисидентство», штучно підтягують його до предмету свого висвітлен-

ня. Так, для І.Клейнера «дисидентство» це ніщо інше як «національно-визвольні течії серед народів СРСР»¹³, а для П.Потічного — «вияв українського націоналізму»¹⁴. М.Добрянський взагалі трактує його як «рух лояльних радянських громадян, часто активних членів партії»¹⁵, а О.Коханова та Л.Голубович — рух інтелектуалів, соціально-політичний протест інтелігенції проти системи¹⁶. Вже така поляризація думок засвідчує невідповідність подібного роду трактувань реальному змісту поняття «дисидентства».

Дещо розширити рамки поняття «дисидентство» прагне О.Зинов'єв, який зараховує до дисидентів всіх осіб, які вступали в конфлікт з радянським суспільством¹⁷. Аналогічної точки зору дотримується А.Амальрик, який вбачає в дисидентстві «певну силу, що стояла в опозиції ... до багатьох явищ ідеології і практики режиму»¹⁸. Розтяжного тлумачення дисидентства допускають також в своїх працях М.Верт, Ю.Лукін, Ю.Курносів, О.Субтельний, Ю.Зайцев, В.Орел та інші, що розглядають дисидентство як широкий за своїм соціальним складом, різний за своїми напрямками і формами рух опору тоталітаризму¹⁹. Незважаючи на свою невикінченість і розпливчастість, подібні трактування поняття «дисидентства» здаються нам більш логічними.

Аналізуючи і зіставляючи найрізноманітніші визначення поняття «дисидентства», беремо на себе сміливість твердити, що чи не найбільше наблизились до істини відомі дослідники новітньої історії України І.Лисяк-Рудницький, Т.Гунчак, Р.Сольчаник, А.Камінський та інші, котрі розглядають «дисидентство» не просто як узагальнений опозиційний рух, а як одну з течій в суспільно-політичній думці, що протистоїть офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя²⁰. Очевидно, саме це дозволяє зрозуміти наявність і співіснування в дисидентстві найрізноманітніших політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних поглядів.

З порушеними вище проблемами тісно взаємопов'язане питання щодо хронологічних рамок дисидентства. Як не парадоксально, але більшість дослідників обмежують його 60–80-ми рр. Їм цілком аргументовано заперечує Р.Медведев, який писав, що «безліч надзвичайно опозиційних течій існували, наприклад, в 20-ті роки: і «ліва», і «права» середпартійні опозиції були лише однією з форм подібних течій, хоча саме про ці опозиції є найбільше літератури. Чимало опозиційних течій існувало і в першій половині 30-х років, хоча в цей період вони виникали як конспіративні. Та й сталінський страшний терор не стільки знищував дисидентів, скільки породжував їх, хоча він і був спрямований в 1936–1952 рр., головним чином, проти цілком лояльних членів партії і громадян радянської держави. Хіба мільйони цих людей не ставали дисидентами в тюрмах і таборах? І хіба не ті нечисленні з тих, що пережили всі випробування «Архіпелагу»,

склали через 20–25 років важливу частину нового покоління опозиції? Досить назвати таких різних за своїми переконаннями А.Левітан-Краснова, Д.Дудка, О.Солженіцина, О.Гінзбурга.

Різні форми як «правої», так і «лівої» опозиції існували в усі роки хрущовського «великого десятиріччя». У одних людей і груп викликали злобу і ненависть ті заходи по десталінізації, які проводив Хрущов, у інших викликали протест такі, наприклад, події, як польські та угорські, або непослідовність та обмеженість викриття сталінських злочинів»²¹.

Таким чином, Р.Медведев робить висновок, що дисидентство як явище в різних формах існувало на всіх етапах розвитку радянського суспільства та й всякого суспільства взагалі²².

Подібна позиція характерна і для Ю.Лукіна, який зазначав, що «в будь-якому суспільстві є не лише схвалюючи офіційну політику, індивідуальні, конформісти, але і не згодні, інакомислячі, виступають проти пануючої релігії, ідеології, існуючої політичної системи, способу життя. Прикладів тому в історії дуже багато. Протестантизм, інші реформаційні течії в історії християнства, розкол в російській православній церкві в XVII ст., протопіп Авакум, антифеодальні виступи, геліоцентризм Коперника, Джордано Бруно, Галілея. Це протест робітників, страйки, мітинги, антивоєнні, екологічні та інші акції в XX ст.»²³.

Твердження Ю.Лукіна не суперечить думці члена Української Гельсінкської групи Ю.Литвина, що дисидентство існувало й існує в кожній країні, але, на відміну від демократичних країн, у тоталітарних воно існує поза законом, тобто не має ні фактичного, ні юридичного права на існування та суспільне самовизнання²⁴. Цікавими, на нашу думку, є спроба Литвина з'ясувати витоки українського дисидентства, які беруть свій першопочаток з української козацької держави, самовідданої боротьби народу проти соціального, національного та релігійного поневолення, знаходять органічне продовження в творчості Тараса Шевченка, в державотворчих традиціях української революції 1917–1920 рр.²⁵

Дисидентство супроводжувало всю радянську добу в історії України, яка характеризувалася в цілому ряді випадків протистоянням ідей і поглядів. Не уникла ідейного розшарування КП(б)У, в якій поряд з інтернаціоналістськими тенденціями зароджувались і поширювались ідеї націонал-комунізму. Це, зокрема, проглядається вже в дискусіях на Таганрозькій партійній нараді, що відбулася 19–20 квітня 1918 р., де висловлювались думки про створення незалежної від РКП(б) Компартії України.

Спадкоємність ідей націонал-комунізму в дисидентстві 60–80-х рр. простежує С.Олійник, який цілком аргументовано доводить органічний зв'язок між націонал-комуністичними течіями 20–30-х рр. і визначною за своїм змістом, спрямуванням та громадянським звучанням працею І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»²⁶.

Можливість проростання паростків націонал-комунізму на ґрунті 60–80-х рр. передбачалось і вищим політичним керівництвом УРСР. Саме цим пояснюється розгортання кампанії по боротьбі з націонал-комунізмом, започаткованої за ініціативою тогочасного секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань В.Маланчука. Її сценарій, поданий в листі Політбюро ЦК КПУ (квітень 1973 р.), що протягом тривалого часу зберігався в Окремій папці Політбюро: «За кордоном, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбистів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема, «Документи українського комунізму», «Сторінки з історії Комуністичної партії України», «Микола Скрипник» та ін. В антирадянській пропаганді активно використовуються такі типові представники націонал-комунізму, як Шахрай і Лапчинський. У 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквільну книжку С.Мазлаха і В.Шахрая «До хвилі (що діється на Україні і з Україною)». Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідей націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрин сучасних трубадурів, націонал-комунізму з поглядами їх посередників, зокрема, боротьбистів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість»²⁷.

Очевидно, В.Маланчуку вдалося переконати вище політичне керівництво республіки у небезпеці націонал-комунізму для підриву могутності й непохитності радянської імперії, оскільки вже 13 квітня 1973 р. Секретаріат ЦК КПУ затвердив накреслене в згаданому листі, як конкретну програму дій.

Повертаючись до подій 20–30-х рр., було б невірним зосереджуватися лише на протистоянні кремлівської ортодоксальної ідеології і системи поглядів націонал-комунізму. Певне поширення знайшли в цей період й ідеї інтегрального націоналізму, які серед інших репрезентували Д.Донцов та Організація Українських Націоналістів, що діяла на західноукраїнських землях. Останні, як твердить І.Лисяк-Рудницький, вплинули на формування світогляду однієї з найяскравіших постатей в українському дисидентстві 60–80-х рр. В.Мороза. Хоча, як відзначав вчений, «Мороз і не міг відверто визнати свою прихильність до інтегрального націоналізму в своїх самвидавських творах, ...але прискіпливим читачам не важко було відкрити джерела його натхнення. Деякі вирази Мороза звучать як прямі парафрази Дмитра Донцова, ідеолога українського націоналізму. Що пов'язувало Мороза із донцовсько-оунівською традицією? Його філософський волонтаризм, його твердість у підтримці чистоти національної ідеї за будь-яку ціну, його відкидання з презирством будь-якого прагматичного пристосування до існуючих умов, його культ сильної, героїчної,

здатної на самопожертву особистості і, врешті-решт, його антиінтелектуалізм і виправдання одержимості»²⁸.

Таким чином, аналіз та зіставлення найрізноманітніших точок зору, наявних в сучасній історичній науці, політології, соціології, дозволяє впритул підійти до визначення понять «дисидентство», «дисидент» та їх хронологічних параметрів.

На нашу думку, під «дисидентством» слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства. У процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, все активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою для формування опозиційних рухів. Виходячи з цього, «дисидентом» можна вважати особу, чії погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму.

Звичайно, дотримання подібної точки зору не дає можливості розглядати будь-яку, навіть переслідувану юридично чи політично, форму протесту проти існуючого режиму як вияв дисидентства (йдеться про невдоволення діями чи рішеннями владних структур, їх керівників, окремі сплески громадської активності, соціально неприйнятну поведінку). Водночас далеко не кожний з дисидентів зазнав на собі тягар покарання.

Очевидно, усвідомлюючи певну парадоксальність подібної ситуації, деякі учасники міжнародної наукової конференції «Дисидентський рух в СРСР. Предмет дослідження, джерела, методика вивчення» (серпень 1992 р.) намагалися вийти з неї шляхом розмежування понять «дисидентство» та «інакодумство», наділивши кожний з них своїм специфічним змістом²⁹. Так, Л.Богораз пропонувала розглядати під «інакодумством» спосіб мислення, а під «дисидентством» — тип соціальної поведінки³⁰. Подібне протиставлення автентичних понять аж ніяк не виглядає логічним. В цьому переконуємося, ознайомившись з фундаментальною працею Л.Алексєєвої «История инакомыслия в СССР. Новейший период»³¹. Її автор не лише розглядає поняття «дисидентство» та «інакодумство» як синоніми, а й схиляється до останнього, вважаючи його більш прийнятним.

Цілком очевидно, що дисидентський рух у 2-ій половині 50-х — 80-ті рр. в Україні необхідно розглядати як новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму, який виникає в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР в бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Поширення дисидентства в 60–80-х рр., розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією на згорання процесу десталінізації радянського суспільства, бездержавний статус України, утиски національного культурного духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС. Істотно впливала на формування дисидентства й поразка національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. у Західній Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору. Не менш важливу роль у становленні ідеології дисидентства відіграли світовий процес деколонізації 50–60-х рр., антитоталітарні виступи в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, міжнародний правозахисний рух, що активізувався після прийняття у 1948 р. Загальної Декларації прав людини. Провідне місце серед опозиційних сил в 60–80-х рр. займали національно-орієнтоване дисидентство, рухи національних меншин (кримськотатарський та єврейський національні рухи за повернення на історичну батьківщину), рух за соціально-економічні права.

Окремим напрямком у дисидентстві є релігійний. У даному випадку йдеться не лише про домагання віруючими реалізації свободи совісті, а й про своєрідне трактування ряду релігійних догматів. Показовою в цьому плані були опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні церкви («Рада Церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня»). Звичайно, було б невірним штучно ізолювати згадані напрямки дисидентства. В практиці опозиційного руху досліджуваного періоду вони нерідко виступали зі спільних позицій, єдиною згуртованою силою.

Примітки

- ¹ Українські юристи під судом КГБ. — Мюнхен, 1968. — 197 с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютки, М.Озерного та ін. — Мюнхен, 1970. — 248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. — Мюнхен, 1971. — 43 с.; Широке море самвидаву з України. — Париж-Балтимор, 1972. — 378 с.; *Ferment in the Ukraine: Documents by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanenko, V.Moroz and Others.* — N.Y., 1973. — 2767 p.; Українська Гельсінкська група 1978–82. Документи і матеріали. — Торонто-Балтимор, 1983. — 998 с. та ін.
- ² Вести из СССР. Права человека. В 4-х томах. — Мюнхен, 1989–1991.
- ³ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт // Отечественная история. — 1991. — № 2. — С. 31.
- ⁴ Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. — М., 1990. — Т. 2. — 632 с.; Верт И. История Советского государства. — М., 1994. — 543 с.

- ⁵ Farmer Kenneth C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Nationality Policy*. The Hague. — Boston; London, 1980. — P. 176–182.
- ⁶ Rakowska-Harmstone T. *The Dialectics of Nationalism in the USSR // Problems of Communism*. — 1974. — № 3. (VXXIII). — P. 1–23.
- ⁷ Kolasky John. *Education in Soviet Ukraine, a study in Discrimination*. За рефератом. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 398. — Арк. 1–5.
- ⁸ Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні. (Оцінка «Українського демократичного руху») // *Матеріали конгресу української вільної думки*. — Зб. 2. — Мюнхен, 1973. — С. 48–86.
- ⁹ Богораз Л., Даниэль А. В поисках несуществующей науки / *Дисидентство как историческая проблема // Проблемы Восточной Европы*. — Вашингтон, 1993. — № 37–38, — С. 144–145; Зайцев Ю. Д. Дисиденти і опозиційний рух 60–80-х рр. // *Сторінки історії України: XX століття*. — К., 1992. — С. 195–235; Касьянов Г. В. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — 224 с.; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К., 1998. — 720 с.
- ¹⁰ Гель І. Грані культури. — Львів, 1993. — 215 с.; Лук'яненко Л. Г. Не дам загинуть Україні! — К., 1994. — 512 с. та ін.
- ¹¹ Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). — К., 1990. — 222 с.
- ¹² Гавел В. Життя в правді // *Век XX и мир*. — 1990. — № 5. — С. 18.
- ¹³ Клейнер І. Національне питання в СРСР на тлі сучасного політичного становища // *Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки*. — Мюнхен, 1974. — Серія А. Збірник. — Ч. 3. — С. 26.
- ¹⁴ Потічний П. Аналіз Руху Опору в Україні // *Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки*. — Мюнхен, 1974. — Серія А. Збірник. — Ч. 3. — С. 86–90.
- ¹⁵ Добрянський М. Чи можлива українська визвольна політика // *Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки*. — Мюнхен, 1974. — Серія А. — Збірник. — Ч. 3. — С. 18–23.
- ¹⁶ Goluboviz L. *The History of Russia: under Stalin // Nev beftrev*. — L., 1989. — № 107. — P. 94–100.
- ¹⁷ Зиновьев А. Горбачевизм. — LIBERTY PUBLISHING HOUS. — New-York, 1988. — P. 86.
- ¹⁸ Альмарик А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 р.? — Париж-Балтимор, 1971. — С. 14.
- ¹⁹ Верг. А. *История Советского государства*. — М.: Академия, 1992. — С. 415; Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // *Сторінки історії України: XX століття*. — К., 1992. — С. 195–235; Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. *Історія України. Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи*. — К., 1991. — С. 431; Лукин Ю. *Из истории сопротивления тоталитаризма в СССР (20–80-е годы)*. — М., 1992. — С. 18; Орел В. *Дисидентський рух в Україні (69–80 рр.) // Страницы истории Украины*. — Запорожье, 1993. — С. 173; Субтельний О. *Україна. Історія*. — К., 1991 — С. 444.

- ²⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т. III / Упорядники Т. Гунчак і Р.Сольчаник. — Сучасність, 1983. — С. 378; Камінський А. Яка орієнтація? — Сучасність, 1981. — С. 34–42; Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів: Меморіал, 1991. — С. 79–86.
- ²¹ Науковий архів історико-просвітницького товариства «Меморіал». — Ф. 103, папка: Оригинальные рукописи. — Арк. 33.
- ²² Медведев Р. Личность и эпоха. Политический портрет Л.И.Брежнева. — М., 1991. — Кн. I. — С. 239.
- ²³ Лукин Ю.Ф. Вказ. праця. — С. 3.
- ²⁴ Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. // Сучасність. — 1983. — Т. III. — С. 364.
- ²⁵ Там само. — Арк. 365.
- ²⁶ Цит. за: Соловей Ю. Відкритий лист до всіх, що зацікавлені українською культурою // Сучасність. — 1969. — № 1. — С. 90.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 103. — Арк. 3–4.
- ²⁸ Лисяк-Рудницький. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991. — С. 83–84.
- ²⁹ Богораз Л., Даниэль А. В поисках несуществующей науки. (Диссидентство как историческая проблема) // Проблемы Восточной Европы. — Вашингтон, 1993. — № 37–38. — С. 144–145.
- ³⁰ Богораз Л., Даниэль А. 50×50. Опыт словаря нового мышления. — М., 1989.
- ³¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Вильнюс-Москва: Весть, 1992. — С. 350.